

The Morphology of Historical Neighborhoods of Mashhad in Qajar Period (Using Colonel Julius Delmage's Map)

Vahid Tavassoli¹

Abstract

Mashhad is one of the historical cities of Iran, formed based on the existence of a holy place. Several written documents have described Mashhad, but so far, no study can be found that has described the boundaries and structure of its historical neighborhoods. Applying a descriptive-analytical method, this applied research explored a document from Golestan Palace as a case. It tried to answer the question: How was the morphology of Mashhad's historical neighborhoods in the Qajar period, based on Colonel Julius Delmage's map? The results showed that the administration system of Mashhad was based on six major neighborhoods. Every neighborhood, based on spatial features and residents, had different structures and different service pilgrimage spaces. All of these have been formed based on their accessibility to the central pilgrimage space of Mashhad and its gates. The formation of most caravanserais in the Paein Khiaban, Sarshour, and Noghhan neighborhoods indicates more pilgrimages in them. Moreover, most of urban service spaces and guard places had been located in Sarab neighborhood, indicating that this neighborhood was the resident of the nobles. Eidgah neighborhood is considered the most religious neighborhood of Mashhad as it embraces more mosques and tekyehs, while the central part of the city and Sarab and Noghhan neighborhoods are more famous for education.

Keywords: Historical Neighborhoods, Qajar Period, Mashhad, Religion, Noghhan

1. MA in Iran Studies, Expert in Samen Research Center, Mashhad, Iran; tavassoli@s3c.ir

ریخت‌شناسی محلات تاریخی شهر مشهد در دوره قاجار (بر اساس نقشه کلنل جولیس دالمج)

وحید توسلی^۱

چکیده

مشهد مقدس از جمله شهرهای تاریخی ایران محسوب می‌شود که به واسطه وجود یک مکان مقدس شکل گرفته است. با وجود اسناد مکتوب بسیاری که به توصیف این شهر پرداخته‌اند، اما تا به حال، مرز و ساختار محلات تاریخی شهر مشهد معرفی نشده است. در این پژوهش که از نظر هدف کاربردی و به روش توصیفی-تحلیلی سامان یافته، به صورت موردی یکی از اسناد کاخ گلستان بررسی و در پی پاسخ به این پرسش است که ریخت‌شناسی محلات تاریخی شهر مشهد در دوره قاجار، بر اساس نقشه کلنل جولیس دالمج چگونه بوده است؟ یافته‌های پژوهش مشخص می‌نماید که نظام اداره شهر مشهد بر اساس شش محله اصلی شکل گرفته و هرکدام از محلات بر اساس ویژگی‌های مکانی و ساکنان، دارای ساختارها و اماکن خدماتی و زیارتی متفاوتی بوده‌اند که بر اساس میزان دسترسی به فضای زیارتی مرکزی شهر و وجود دروازه‌های شهر بوده است. وجود بیشترین کاروانسراها در محلات پایین‌خيابان، سرشور و نوغان، به وجود جریان بیشتر زیارت در این محلات اشاره دارد. همچنین، بیشترین فراوانی فضاهای خدمات شهری و قراولخانه در محله سراب است که حکایت از اعیان‌نشینی این محله دارد. محله عیدگاه به واسطه بیشترین فراوانی مسجد و تکایا، مذهبی‌ترین محله شهر و جریان آموزش بیشتر در بافت مرکزی و محلات سراب و نوغان جریان داشته است.

واژگان کلیدی: نقشه مشهد، ریخت‌شناسی، جولیس دالمج، دوره قاجار، محلات

۱. کارشناس ارشد ایران‌شناسی، مدیر پژوهشی پژوهشکده ثامن و کارشناس پژوهش سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد، ایران؛ tavassoli@s3c.ir

درآمد

در شناخت شهرها، جوهر کالبدی و استخوان بندی آن‌ها چون محسوس‌تر و ثابت‌تر هستند، نقطه محکمی برای شروع مطالعات فراهم می‌کنند که می‌توان دیگر جنبه‌های نامحسوس‌تر را به آن ارتباط داد. (میرمقتدایی، ۱۳۸۵: ۲۳) در شکل‌گیری شهر تاریخی عوامل متعددی تأثیرگذار بوده که مهم‌ترین موضوع، فضای اندیشه حاکم بر آن‌ها و ویژگی‌های سرزمینی و جغرافیایی است. (خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰: ۱۰۴) همچنین، سلسله مراتبی در آن‌ها حاکم است که عناصر اصلی همچون معابر اصلی، فضاها و بناهای عمومی در مرکز شهر و محلات مسکونی در پیرامون آن قرار دارد. (طیبیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۸) این محلات، واحدهای جغرافیایی شهری هستند که آن‌را نه عوارض و پدیده‌های طبیعی، بلکه بیشتر قابلیت ارائه خدمات شهری معین کرده‌اند. (رهنمایی، ۱۳۶۹: ۱۵۰)

در شکل سنتی شهرهای ایران، مفهوم محله از جمله مفاهیم آشنا است (بهشتی، ۱۳۹۰: ۲۱) و نواحی مسکونی شهری به محله‌های مختلف و مجزا تقسیم می‌شوند و افراد با علائق مشابه یا سوابق یکسان در آن‌ها برای تأمین راحتی، حمایت و امنیت بیشتر گرد هم آمده‌اند. تقسیم محلات بر اساس تفاوت‌هایی در زمینه قومی، مذهبی، حرفه‌ای و شغلی یا خاستگاه شهری و روستایی بوده است، همچنین محله‌های متعدد در شهرها نقش اساسی در اداره امور همچون کنترل وضع مالیات و سایر امور شهری داشته‌اند. (خیرآبادی، ۱۳۷۶: ۱۰۸-۱۰۶) هر محله یک شهر کوچک با تمام خدمات مثل مسجد، حمام، نانوا، بازارچه و بازار بوده و عناصر و سازمان‌یافتگی مشابه شهر را داشته (شیخی ۱۳۸۲: ۴۲) و رمز انسجام و همبستگی و نوع دوستی، به طور خلاصه منش لوطی‌گری را می‌بایست در روابط خویشاوندی، قومی، زبانی و شغلی ساکنین محله جستجو نمود. (Martin, 2005: 118)

از بعد سلسله‌مراتب اداری، مدیریت محلات به کدخدا واگذار می‌شده است. کدخدا معمولاً یکی از اعضای پرنفوذ و مورد قبول ساکنین محل بوده که وظیفه حمایت از منافع جمعی، حل و فصل اختلافات محله‌ای و ارائه گزارش‌هایی از قبیل آمار جمعیتی و اشتغال محله، به کلانتر یا حاکم شهر داشت. همانند کلانتر، کدخدای محله نیز نقش میانجی و دادخواهی میان مردم و حکومت را داشته است. (معروفی، ۱۳۹۴: ۴۰) با این حال، نباید فراموش کرد که کدخدا به رقم ریش سفیدی و مردمی بودنش، هم‌زمان مأمور دولت و از بسیاری جهات مأمور و معذور بود. (پاکزاد، ۱۳۹۰: ۵۱۶) سرشماری که کدخدایان محلات مشهد به ناصرالدین شاه قاجار ارائه کردند را می‌توان نمونه‌ای از نقش مأموریت حکومتی کدخدایان محلات شهر مشهد دانست. (امام، ۱۳۴۸: ۱۹۸)

با توجه به مطالب بیان شده، محلات از منظر هویتی و همچنین اداره و نظم و امنیت شهری دارای جایگاه ویژه‌ای بوده و با مطالعه ساختار محلات می‌توان شخصیت یک شهر را بازشناخت. ساختار و ریخت‌شناسی شهری، یکی از راه‌های مطالعه شهری و ریشه در منطق شناخت شکل شهر در طول زمان دارد (Scheer, 2002: 106) و در آن ماهیت و ارکان یک شهر بررسی می‌شود. (Cortes, 2004: 3) بنابراین، از مهم‌ترین راه‌های شناخت ساختار شهرها و هویت‌های سازنده آن‌ها، نقشه‌های تاریخی هستند (Moudon, 1998: 141) که می‌توان بر اساس

1. Morphologic

آن یک شهر را معرفی کرد. (Hull, 1994: 110) مسئله این پژوهش شناخت ساختار محلات تاریخی شهر مشهد با خوانش «نقشه شهر مشهد تنظیم شده توسط کلنل جولیس دالمج انگلیسی» است که در ۱۲۸۶ ق ترسیم شده و می‌توان به واسطه آن تصویری روشن از وضعیت محلات شهر مشهد در دوره قاجار به دست آورد.

پیشینه پژوهش

باوجود نقش پررنگ محلات در نظام ماهیتی، هویتی و اداری شهر مشهد تا پیش از ایجاد ساختار شهرداری، تصویر روشنی از ساختار و رمز محلات شهر مشهد تبیین نشده و در پژوهش‌های پیشین شناخت از محلات در حد نام و برخی تصاویر ذهنی و شناخت تجربی محققان بوده است. از منابع پژوهشی که فراتر از نام به توصیف محلات پرداخته‌اند می‌توان به اعتمادالسلطنه (۱۳۶۲) اشاره کرد که در دوره قاجار محلات شهر را شامل ۶ محله بزرگ و ۱۰ محله کوچک ذکر کرده است. ایشان به نقل از سرجان ملکم که در عصر فتحعلی شاه قاجار به مشهد آمده تعداد محلات را ۱۲ عدد ذکر نموده و همچنین به نقل از فریزر که در نیمه قرن سیزدهم هجری به مشهد آمده، محلات مشهد را ۳۲ محله ذکر کرده که هرکدام یک کدخدا داشته است.

امام (۱۳۴۸) در کتاب مشهد طوس با نام بردن از کدخدایان محلات شهر مشهد به توصیف محلات در دوره ناصرالدین شاه پرداخته، اما از موقعیت محلات و ساختار بناهای شاخص آن ذکری نکرده است. مدرس رضوی و همکاران (۱۳۸۶) در کتاب مشهد در آغاز قرن چهاردهم خورشیدی به توصیف شهر در ابتدای دوره پهلوی پرداخته و همان محلات اعتمادالسلطنه را ذکر کرده با این تفاوت که محلات ارگ و پاچنار را از محلات بزرگ شهر یاد کرده است. دیگر آثار همچون ماهوان (۱۳۹۳) در کتاب تاریخ مشهد قدیم، سیدی (۱۳۹۲) در کتاب نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد، قصابیان (۱۳۸۴) در کتاب راهنمای جامع شهر مشهد، رهنما (۱۳۹۰) در کتاب شناسایی و وجهه تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد، رضوانی (۱۳۸۴) در جستجوی هویت شهر مشهد، توسلی (۱۳۹۶) در مقاله «تحلیلی بر یکی از کهن‌ترین نقشه‌های ابنیه حرم مطهر رضوی» و دیگر پژوهش‌های انجام گرفته، به ذکر محلات اصلی و فرعی اعتمادالسلطنه پرداخته و شناخت خود از محلات در دوره معاصر را به آن اضافه کرده‌اند و در هیچ‌یک از منابع رمز محلات و مکان‌یابی بناهای تاریخی موجود در محلات بیان نشده است.

روش پژوهش

در طول تاریخ، محلات تاریخی شهر مشهد به عنوان اماکن مسکونی و خدماتی در پیرامون حرم مطهر رضوی و محل استقرار مجاوران و زائران حضرت رضا (ع) شکل گرفته و توسعه یافته است. این پژوهش که از منظر هدف کاربردی و به روش توصیفی - تحلیلی و به روش نمونه‌گیری موردی انجام گرفته است. در مرکز اسناد آستان قدس رضوی سندی با شماره ۱۵۳۹۹۱ نگهداری می‌شود که حاوی نقشه شهر مشهد است که در ۱۲۸۶ ق توسط کلنل جولیس دالمج طراحی شده است. اصل این نقشه در کتابخانه کاخ گلستان نگهداری می‌شود. در این پژوهش

با خوانش این منبع و تحلیل دیگر منابع تاریخی هم‌زمان با تهیه نقشه، به بررسی ساختار محلات تاریخی شهر مشهد در دوره قاجار پرداخته تا از این طریق ریخت‌شناسی محلات تاریخی شهر مشهد تبیین گردد. توصیف‌گر این نقشه در فهرست کتابخانه به ۷۸ مکان اشاره دارد، درحالی‌که ۲۶۵ مکان در این نقشه شناسایی شد. مستندات به دست آمده از هر محله با کتاب نفوس ارض اقدس که مربوط به برداشت خانه به خانه شهر مشهد در ۱۲۹۵ق است از طریق جداول مورد تطبیق قرار گرفته تا اطلاعات این نقشه با یک سند دوره قاجار مورد سنجش قرار گیرد.

ساختار محلات مشهد در طول تاریخ

از زمان دفن پیکر مطهر امام علی بن موسی‌الرضا(ع) در میان یکی از باغات قریه سناباد، مشتاقان اهل‌البیت(ع) جهت زیارت این مکان بدان سو روی آوردند و حکام و سلاطین به رعایت ادب، اهالی آن را از زحمات و تکلیفات معاف داشتند. (حافظ‌ابرو، ۱۳۷۰: ۶۳) در قرون اولیه اسلامی مجموعه ابنیه‌ای به دور بقعه مبارک امام به جهت رفاه مجاوران و زائران ساخته شد و خدای سرپرستی و نگهداری مقبره را بر عهده داشته‌اند. (ابن‌قولویه، ۱۳۵۶: ۹۹) در کنار خدام از همان ابتدا برخی از زائران در کنار مضجع امام رضا(ع) بیتوته می‌کردند. (ابن‌بابویه، ۱۳۷۳: ۶۹۲/۲، ۶۹۰، ۶۸۵) و همین دل‌بستگی باعث گسترده‌گی بقعه مبارکه و ترمیم این مکان شد. مقدسی در ۳۷۵ق، درباره اولین حصار مجموعه ابنیه حرم آورده است: دژی برای آن ساخته و در آنجا خانه‌ها و بازار وجود دارد (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۸۸/۲) و ابوالحسن عراقی یکی از کهن‌ترین کاروانسراهای اطراف حرم را جهت رفاه زوار ایجاد کرد. در دوره غزنوی مشهد الرضا(ع) مورد توجه قرار گرفت و توسط ابوبکر شهردار کدخدای فائق‌الخاصه خادم و سوری بن معتز، آباد شد (بیهقی، ۱۳۸۸: ۵۴۲) و در دوره سلجوقی باروی شهر مشهد مربوط به ۵۱۵ق ساخته شد. (ابن‌اثیر، بی‌تا: ۲۰۶/۱۸)

با گسترش سکونت در پیرامون حرم مطهر رضوی، حمدالله مستوفی (۷۴۰ق) در نزه‌القلوب آورده است: «مشهد طوس از مشاهیر مزارات متبرکه است و آن موضع اکنون شهرچه‌ای شده است». (مستوفی، ۱۳۷۸: ۲۱۵) در دوره تیموری، حافظ‌ابرو محلات شهر مشهد در دوره تیموری را کاریز، سناباد، چاه‌نو، دستجرد، منصوریه، ابوبکرآباد و پس‌باره نام برده است. (حافظ‌ابرو، ۱۳۷۰: ۶۴) در اسناد دوره صفوی برخی از عناوین محلات شهر مشهد، همچون دولاب، دستجرد، عیدگاه، کاریز، سرسنگ، سراب، سرحوضان، دروازه، حاجی‌گدا علی‌آهکی، حمام‌گودسلوک، محمدعلی‌باشی، حاجی‌مؤمن، گود حسام‌الدین، سرشور، باباقدرد، صدنفران، کوچه کاریز، چهارباغ، کوچه صومعه، حسن‌بک، عاشورکالی اشاره شده است. (طلائی، ۱۳۹۶: ۱۷)

از این دوره با ساخت برج و بارو شهر و ایجاد خیابان، شش محله اصلی شهر مشهد شکل منسجم به خود گرفت و تا پیش از تخریب برج باروی شهر ساختار محلات تا عصر حاضر حفظ شد. مؤلف مطلع‌الشمس، محلات اصلی شهر در دوره قاجار را شش محله بزرگ، خیابان‌علیا، خیابان‌سفلی، سراب، چهارباغ، عیدگاه و نوغان ذکر نموده که ده محله کوچک به نام‌های پاچنار، ارگ، سرسوق، سرحوضان، جدیدها، مروی‌ها،

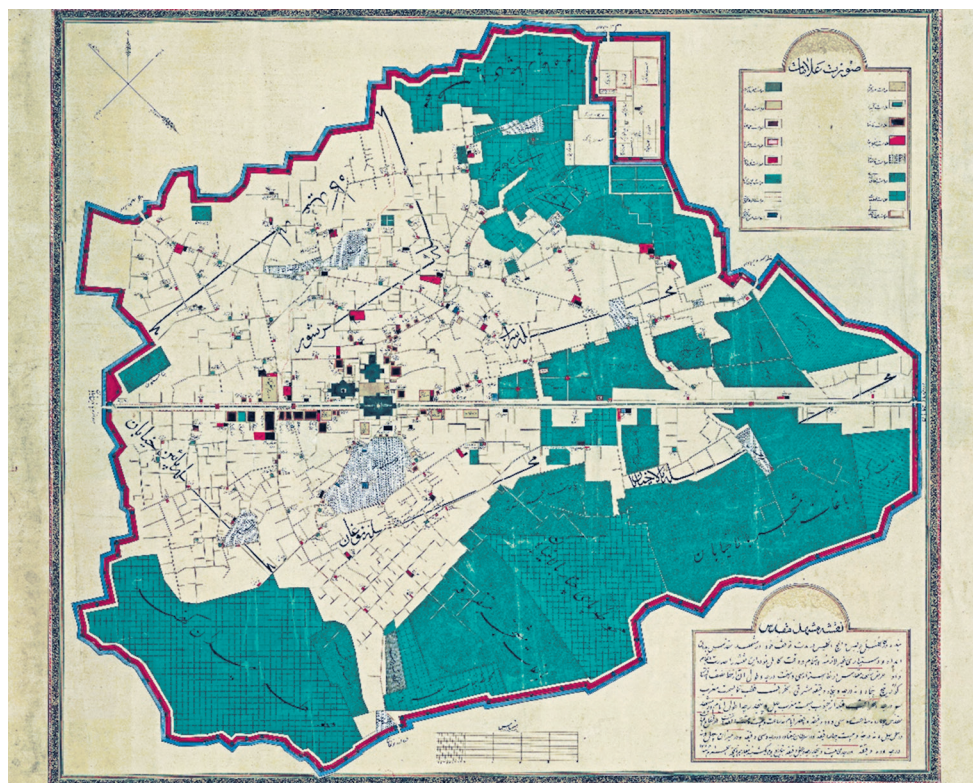
تپل‌المحله، غیرشمارها، کشمیری‌ها و چاه‌نو در میان این محلات اصلی قرار داشته است. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۲/۲۳۹) در این منبع، از محله سرشور یاد نشده است، درحالی‌که در منابع اداری و اسناد تاریخی قاجار، همچون سند موردبررسی نام این محله آمده است.

اولین سند حکومتی که به شرح محلات شهر مشهد پرداخته، گزارشی ۱۲۸۴-۱۲۸۳ق است که برای اولین بار آماربرداری مجاوران حرم مطهر رضوی به دستور ناصرالدین‌شاه و به جهت کتاب احوال و اوضاع جغرافیای تاریخی ایران توسط کدخدایان محلات شهر مشهد انجام گرفت. در این آماربرداری، جمعیت کل ساکنان شهر مشهد حدود ۶۰۰۰۰ نفر برآورد شده است. (حکیم‌الممالک، ۱۳۵۶: ۱۸۹) پس از این آمار که به صورت تقریبی از جمعیت محلات شهر مشهد انجام گرفت، در ۱۲۹۵ق، اولین آماربرداری خانه به خانه توسط زین‌العابدین میرزای قاجار صورت پذیرفت و توصیف دقیقی از جمعیت و مشاغل هر محله در گزارش نفوس ارض اقدس ارائه شد. در این آماربرداری، ناهمگونی و سطح اجتماعی محلات قدیم شهر مشهد مشخص شد (جدول ۱).

جدول ۱: وضعیت جمعیتی و اجتماعی شهر مشهد (قاجار، قوانلو، ۱۳۸۲: ۱۸)

عنوان	سراب	سرشور	عیدگاه	پایین خیابان	نوغان	بالا خیابان
کل خانه‌ها	۱۲۵۷	۱۱۱۹	۱۳۷۹	۱۵۸۵	۱۴۴۵	۸۸۱
اغنیاء (خانوار)	۲۲۷	۱۹۰	۳۲۸	۱۷۱	۲۰۵	۵۴
فقرا (خانوار)	۱۶۷	۱۲۴	۱۴۳	۲۴۷	۲۲۶	۸۲
کارمند دولت	۲۱۸	۲۲۰	۱۴۷	۱۱۵	۱۰۳	۹۳
کارمند آستان قدس	۱۲۸	۱۲۱	۹۷	۶۹	۱۵۰	۴۰
متوسط درآمدی (خانوار)	۸۶۳	۸۰۵	۹۰۸	۱۱۶۷	۱۰۱۴	۷۴۵
جمعیت کل (نفر)	۹۸۴۷	۸۷۴۸	۱۰۳۱۴	۱۰۷۲۹	۹۹۵۱	۵۸۸۱

در این بخش از پژوهش مشخص شد، محلات شهر مشهد بر اساس قدمت در دوره‌های مختلف در پیرامون حرم مطهر رضوی گسترش یافته‌اند. همچنین، در دوره قاجار طبق یافته‌های به دست آمده از جدول ۱، اقشار متوسط اجتماعی بالاترین فراوانی را در کل محلات دارا هستند. محله عیدگاه بالاترین تعداد اغنیاء و محله بالاخیابان دارای کم‌ترین تعداد اغنیاء است. همچنین بالاترین درصد فقرا مربوط به محله پایین خیابان و کم‌ترین تعداد فقرا در محله بالاخیابان ساکن بودند.

(Massingberd, 1976: 348) او در زمان حکومت حشمت میرزا بر خراسان (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۹۲۷/۳) به ترسیم نقشه پرداخته و در معرفی آورده است: «نقشه مشهد مقدس؛ بنده درگاه کلنل جولیس دالمج انگلیس در مدت توقف خود در مشهد مقدس، بدون امداد و دستیاری غیر لازمه، اهتمام و دقت کامل نموده، این نقشه را صورت انجام داد. عرض مشهد مقدس از خط استواء سی و هفت درجه و طول آن از خط نصف النهار کورنیج [گرینیچ] پنجاه و نه درجه و پنجاه دقیقه مشرقی، انحراف قطب نما به سمت مغرب سه درجه، انحراف قبله از جنوب به سمت مغرب چهل و پنج درجه، اطول ایام در مشهد مقدس چهارده ساعت و سی و دو دقیقه و اقصر ایام نه ساعت و بیست و هشت دقیقه است. ارتفاع آفتاب در حمل چهل و نه درجه و بیست و چهار دقیقه و در سرطان هفتاد و دو درجه و سی دقیقه و در میزان چهل و نه درجه و ده دقیقه و در جدی بیست و پنج درجه و چهل دقیقه به تاریخ یوم یکشنبه هفدهم ذیحجه الحرام سنه ۱۲۸۶ق» (ساکماق، ۱۵۳۹۹۱: ۱).

جدا از برخی اشتباه نویسی در متن، کاتب دارای سبکی از کتابت است که می توان به این موارد اشاره کرد: ۱. در هنگام کتابت حروف یک و دو نقطه در کلمه، نقاط را به صورت سه نقطه روی هم آورده است. ۲. در هنگام نوشتن، کلمات پنج و درجه را به هم می چسباند. ۳. سرکج گاف را کتابت ننموده و به صورت کاف کتابت کرده است. دالمج با آوردن عبارت «بنده درگاه» نشان می دهد که با وجود عدم کمک از شخص خاصی، این نقشه را برای دولت انجام داده است. همچنین با بیان اطول و اقصر ایام و همچنین ارتفاع آفتاب در بروج فلکی تسلط خود را به هیئت و نجوم نشان داده است. راهنمای نقشه با عنوان «صورت علامات» در سمت راست بالای نقشه درج شده و از طریق جدول شماره ۲ ارائه شده است.

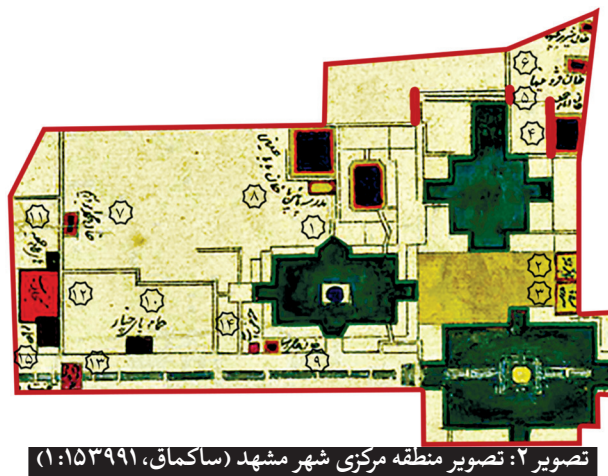
جدول ۲: راهنمای نقشه (مأخذ: نگارنده)

ردیف	راهنمای نقشه	علائم	ردیف	راهنمای نقشه	علائم
۱	علامت حرم محترم		۹	علامت صحن ها و مسجد	
۲	علامت تکیه ها		۱۰	علامت مدرسه ها	
۳	علامت خان ها		۱۱	علامت حمام ها	
۴	علامت منجلا ب ها		۱۲	علامت حوض ها	
۵	علامت قبرستان ها		۱۳	علامت قراولخانه ها	
۶	علامت باغات اشجاری		۱۴	علامت باغات کرومی	
۷	علامت محوطه جات		۱۵	علامت خطوط محلات	
۸	علامت بعضی از عمارات دیوانی		۱۶	علامت بعضی از مواضع متفرقه	

دالمج در راهنمای نقشه مرز محلات، بناهای شاخص مذهبی، آموزشی، اقامتی و خدماتی را به همراه باغ‌ها و زمین‌های کشاورزی مشخص و محل بارانداز کاروان‌ها و اقامت زائران با نام «خان» ذکر کرده است. «حوض‌ها» محل آب‌انبارهای عمومی شهر هستند که بر روی مسیر قنات‌های شهر ساخته شده و می‌توان از این طریق ساختار قنات‌های شهر را شناسایی کرد. «قراولخانه‌ها» از بناهای مهم امنیتی شهر بودند که در مرز محلات یا مسیرهای اصلی بین محله‌ای (خرده محلات) یا مرکز شهر قرار داشتند و ساختار امنیتی محلات را می‌توان از این طریق شناسایی کرد. «باغات کرومی»، تاکستان‌های انگور بودند که در نقشه از دیگر باغ‌های درختی و زمین‌های کشاورزی که با علامت «محوطه‌جات» مشخص شده بودند، جدا نشان داده شده است. علامت «منج‌لاب‌ها» برای زمین‌هایی رسم شدند که در کنار حمام‌ها محل ریختن فاضلاب خزانه و نگهداری سوخت حمام‌ها بودند. تکیه‌ها از بناهای شاخص و محل برگزاری جمعی مناسک مذهبی ساکنان یک محله یا کوچه قلمداد می‌شدند. علامت بعضی از عمارات دیوانی نیز فقط برای نمایش سربازخانه و قورخانه ارائه شده‌اند که نشان می‌دهد نظام اداری آن با قراولخانه‌های شهر متفاوت بوده است.

ریخت‌شناسی محلات تاریخی شهر مشهد

در دوره قاجار، اسناد، کتاب‌ها و نقشه‌های بسیاری به توصیف محلات شهر مشهد پرداخته‌اند، باین وجود نقشه دالمج تنها سندی است که وضعیت ساختار کل محلات مشهد را تا حصار شهر ترسیم کرده است. در این نقشه تمام محلات به منطقه مرکزی شهر می‌رسیدند که حرم مطهر رضوی در آن قرار داشت. به جز محله بالاخیابان که در سطح جداره خیابان علیا به بست حرم مرز مشترک داشت، مرز محله‌های نوغان و سراب با حرم در نقشه دالمج مشخص نبود. در نقشه ذوالفقار مهندس (ساکماق، ۱۵۳۹۹۰: ۱) مرز محله سراب ترسیم شده که بر اساس آن مرز این محله با منطقه مرکزی نقشه دالمج جدا شد. از میان کل محلات فقط مرز محله نوغان مشخص نشد، بنابراین، تمام بناهای شمال صحن کهنه به عنوان مرز محله نوغان قلمداد شد. بخش مرکزی شهر از طریق تصویر شماره ۲ ارائه شده است.

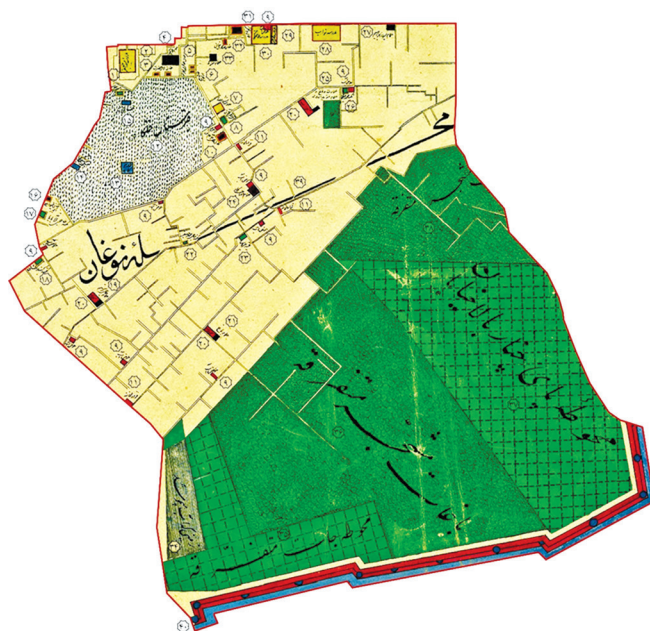
اعتمادالسلطنه بخش مرکزی شهر را شامل حرم مطهر، صحن‌ها، مسجد گوهرشاد و سایر مساجد و مدارس، بازارها، حمام و کاروانسراها بست مقدس دانسته که در داخل هیچ محله‌ای نیست. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۲/۲۳۹) در نقشه ذوالفقار مهندس (ساکماق، ۱۵۳۹۹۰: ۱)، فضاهای شهری پیرامون حرم مطهر رضوی که دو سال پیش از دالمج (۱۲۸۴ق) طراحی شده، این قسمت را بخشی از محله سرشور ذکر کرده است. در نقشه دالمج بخشی از حدود این محله مشخص شده و مرز محله نوغان ترسیم نشده است. فضاهای مسقف حرم به رنگ طلایی و صحن‌های آزادی و انقلاب و مسجد جامع گوهرشاد به رنگ سبز تیره طراحی شده‌اند. همچنین این محله ۳ مدرسه، ۳ حمام و ۳ کاروانسرا دارد. اطلاعات تصویر ۲، شامل فضاهای شهری منطقه پیرامون حرم مطهر رضوی از طریق جدول شماره ۳ ارائه شده است.

جدول ۳: فضاهای شهری منطقه مرکزی (بین محلات) مشهد (مأخذ: نگارنده)

۱. مدرسه پایین‌پا	۵. خان قزوینی‌ها	۹. خان حاج رضا	۱۳. تخت داروغه
۲. مدرسه پریراد	۶. خان شیربرنجی‌ها	۱۰. حمام پاچنار	۱۴. حوض آب
۳. مدرسه بالاسر	۷. خان محمد ابراهیم [بخارایی]	۱۱. حمام امام جمعه	۱۵. حمام
۴. خان امام جمعه	۸. خان باباغبی	۱۲. منجلا ب	

محله نوغان

این محله یادآور شهر ۱۲۰۰ ساله نوقان است که در زمان شهادت امام رضا(ع) به عنوان یکی از شهرهای بزرگ ناحیه توس مطرح بود. شهر نوقان از شهرهای آباد در قرون اولیه اسلامی محسوب می‌شد (ابن رسته، ۱۸۹۱: ۲۷۷؛ یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۴) و قبر امام رضا(ع) در بیرون این شهر (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۶۹) و یک چهارم فرسخ از آن فاصله داشت. (اصطخری، ۱۳۷۳: ۲۷۲) این شهر تا قرن هفتم هجری قمری به حیات خویش ادامه داد، اما با حمله مغول و مقاومت شهر نوقان در برابر آنان، این شهر ویران گردید. (جوینی، ۱۳۸۸: ۲۲۸) در دوره تیموری، بخشی از شهر نوقان بزرگ در سطح یک قریه به حیات خود ادامه داد. (حافظ‌ابرو، ۱۳۷۰: ۶۰) این محله در شمال شرق حرم مطهر رضوی واقع بوده و یکی از معابر قدیمی شهر به نام راسته نوغان قلب اصلی این محله است. مردم این محله از قدیمی‌ترین اهالی مشهد هستند. در دوره قاجار صاحبان مشاغل روستایی بیشتری فراوانی را در این محله داشتند. کاروانسراها و تیمچه‌های نوغان بعد از پایین خیابان از بیشترین تعداد برخوردار بودند. (سیدی، ۱۳۸۷: ۶۲) مؤلف مطلع‌الشمس درباره این محله آورده است: از جمله منطقه‌ای به نام قتلگاه که یادآور قبرستان معروف قتلگاه است که زمین آن را حضرت رضا(ع) خرید و وقف فرموده‌اند. قطعه دیگر این محله را گنبد خشتی، قطعه‌ای را سرپل سنگی، قطعه‌ای را سر قبر میر گویند و محله غیرشمارها و محله کشمیری‌ها درواقع جزو محله نوغان است. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۲/۲۴۰) (تصویر ۳)

تصویر ۳: محله نوغان (ساکنماق، ۱۵۳۹۹۱:۱)

بخش عمده این محله را باغات و قبرستان قتلگاه تشکیل می‌داده است. با توجه به قدمت قبرستان قتلگاه و بناهای موجود در آن، این محله را از قدیمی‌ترین محلات شهر مشهد می‌توان به حساب آورد. از بناهای شاخص این محله که همچنان در محل خود باقی مانده‌اند می‌توان به باغ مؤیدالدوله که به صورت خانقاهی در کوچه حمام برق قرار دارد، اشاره کرد. تکیه محمدعلی خان، تکیه حاج آقاجان، مدرسه نواب، مدرسه میرزا جعفر، گنبد خشتی و تکیه مروی‌ها، از بناهای شاخص به جای مانده از این محله است (جدول ۴).

جدول ۴: فضاهای شهری محله نوغان شهر مشهد (مأخذ: نگارنده)

۱. تکیه نقاش‌ها	۱۱. قراولخانه	۲۱. حمام باغ	۳۱. خان وقفی
۲. مدرسه میرزا جعفر	۱۲. قبرستان قتلگاه	۲۲. تکیه حاج میرزا جعفر	۳۲. خان صادق خان
۳. خان‌های حضرتی	۱۳. قدمگاه	۲۳. تکیه مروی‌ها	۳۳. حمام متولی
۴. حمام آغچه	۱۴. مسجد سنگی	۲۴. حمام صاحب‌کار	۳۴. زمینی که آب می‌جوشد
۵. خان حاج میرزا [؟]	۱۵. غسالخانه	۲۵. عمارت، باغ و حمام مؤیدالدوله	۳۵. محوطه جات متفرقه
۶. خان [؟] کلام	۱۶. خان میرزا علی اکبر	۲۶. تکیه محمدعلی‌خان	۳۶. باغات مشجر متفرقه
۷. مدرسه سبزواری‌ها	۱۷. تکیه حاجی [؟] بابا	۲۷. حمام میرزا ابراهیم	۳۷. محوطه پای چنار بالاخیابان
۸. تکیه حاج آقاجان	۱۸. تکیه گنبد خشتی	۲۸. مدرسه نواب	۳۹. محله نوغان
۹. حوض آب	۱۹. حمام حاجی رستم	۲۹. مدرسه حاج حسن	۴۰. دروازه نوغان
۱۰. خان حاج آقاجان	۲۰. منجلاب	۳۰. مدرسه حاج محمدباقر	

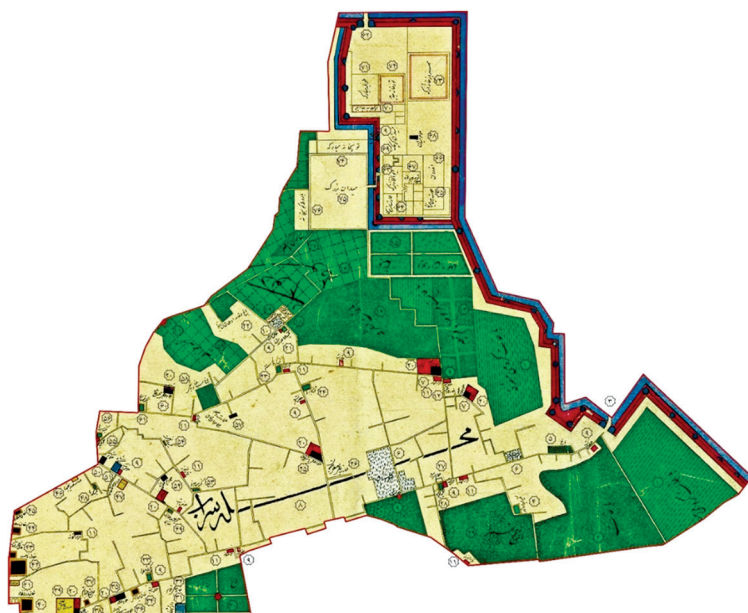
در نقشه دالمج، ۴۰ مکان از محله نوغان شناسایی شد. در این محله انواع بناهای راهنمای نقشه قابل مشاهده است. در جدول شماره ۵، به مقایسه اطلاعات نقشه مورد بررسی با کتاب نفوس ارض اقدس پرداخته و مشخص شد که آمار مساجد محله در نقشه دالمج نیامده و در تعداد کاروانسراها و تیمچه‌ها اختلاف زیادی وجود دارد. همچنین اطلاعات مدرسه و قراولخانه در نفوس ارض اقدس نیامده است.

جدول ۵: فضاهای خدمات شهری محله نوغان در دوره قاجار (مأخذ: نگارنده)

حوزه	مسجد	تکیه	کاروانسرا - تیمچه	حمام	آب انبار	مدرسه	قراولخانه
کتاب نفوس ارض اقدس	۱۷	۶	۱۴	۸	۸	-	-
سند شماره ۱۵۳۹۹۰	-	۷	۷	۷	۱۰	۵	۳

محله سراب

سناباد یکی از قراء قدیمی هم جوار مشهد، واقع در یک میلی غرب آن (حدود ۱۶۰۰ متری) بوده و محل دفن امام رضا (ع) ذکر کرده‌اند. (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۶۹) درگذشته آب قنات روستای سناباد تا باغ محل دفن حضرت کشیده شده بود، زیرا که در منابع از وجود آب و قنات دیگری روایت نشده است و تأمین آب باغ‌های سرسبز حمید بن قحطبه (ابودلف خزرچی، ۱۳۵۴: ۸۴)، به جز رساندن آب از قنات قریه سناباد ممکن نبود و برای همین شاید روایت تغسیل بدن مطهر امام از آب این قنات صحیح است. (احتشام‌کاوایان، ۱۳۵۴: ۲۲۸) این محله به سبب ارتفاع بیشتر نسبت به نوغان و دیگر محلات شهر و قداستی که داشت، از همان آغاز محله‌ای حکومتی و اعیان‌نشین و محل تجمع سادات و علماء و بزرگان شهر بود. در زمان احداث باروی مشهد توسط شاه‌تهماسب، یکی از دروازه‌های شهر در نزدیکی مظهر قنات سناباد قرار گرفته و به «دروازه سراب» شهرت یافت. با ساخت اولین کاخ حکومتی به نام چهارباغ در دوره تیموری و همچنین اولین ارگ شهر در ۱۱۳۵ ق توسط ملک محمود سیستانی، محله‌های چهارباغ و ارگ در داخل محله سراب شکل گرفت. (سیدی، ۱۳۸۷: ۶۳) بر اساس نقشه ۱۲۴۸ ق خانیکوف، بخش اعظم این محله تا دوره قاجار به صورت باغ‌ها و زمین‌های زراعی حفظ شده بود. راسته‌های قدیمی شهر به نام «بازارچه سراب» و «چهارباغ» قلب این محله را شکل داده‌اند. (رهنما، ۱۳۹۰: ۷۵) (تصویر ۴)

تصویر ۴: محله سراب (ساکمات، ۱۵۳۹۹۱:۱)

بخش عمده این محله در محدوده بالاخیابان و مرز حصار شهر را باغات شهر فراگرفته است. برخی از باغات به سبب وجود طرح چهارباغ و کوشکی در وسط می‌توان به عنوان باغات حکومتی شناسایی کرد. جنوب محله سراب، ارگ حکومتی شهر مشهد است که وجود فضای حکومتی و نظامی آن نیاز به قراولخانه را در این بخش از شهر برطرف کرده است. از فضاهای ماندگار این محله تا امروز می‌توان به حمام و مسجد شاه، تکیه خواجه روشنایی، باغ دیوان اعلا (باغ ملی)، میدان بزرگ (بانک ملی)، مدرسه دو درو حوض چهل پایه اشاره کرد. (جدول ۶)

جدول ۶: فضاهای شهری محله سراب (مأخذ: نگارنده)

۱. باغات کرومی متفرقه	۲۱. تکیه خواجه روشنایی	۴۱. مدرسه دو در	۶۱. تکیه قصاب‌ها
۲. باغات مشجر	۲۲. باغ و خانه اوطاقان میرزا	۴۲. خان ناصریه	۶۲. دروازه ارگ
۳. دروازه سراب	۲۳. تکیه کربلایی معصوم	۴۳. خان شال فروش	۶۳. دیوانخانه بزرگ
۴. تکیه میرزا داوود	۲۴. تکیه نجارها	۴۴. خان سالار	۶۴. عمارت میرزا موسی
۵. باغ	۲۵. حمام حاج هاشم خان	۴۵. خان سلطانی	۶۵. عمارت امین میزان
۶. قبرستان	۲۶. عمارت حاج مصطفی قلی خان	۴۶. مدرسه صدیقی‌ها	۶۶. اندرون
۷. حمام امام جمعه	۲۷. حمام سراب	۴۷. مدرسه سلیمان خان	۶۷. دیوانخانه کوچک
۸. محله سراب	۲۸. تکیه سراب	۴۸. تکیه کورها	۶۸. حمام میدان
۹. حوض آب	۲۹. باغ عنبر	۴۹. تکیه حاجیه خوازن جان	۶۹. میدان کوچک
۱۰. قبرستان خواجه روشنایی	۳۰. باغ سالار	۵۰. حمام شاه	۷۰. قورخانه قدیم
۱۱. قراولخانه	۳۱. دارالشفاء	۵۱. مسجد شاه	۷۱. طویله مبارکه

۱۲. خانه امام جمعه	۳۲. خانه حاجی قوام	۵۲. حمام میر علم خان	۷۲. قورخانه جدید
۱۳. باغات مرحوم امام جمعه	۳۳. تکیه شاطرها	۵۳. تکیه میرزاجانی	۷۳. سربازخانه ارگ
۱۴. باغات متفرقه	۳۴. خان میرزا هادی	۵۴. تکیه ولی نعمت	۷۴. توپخانه مبارکه
۱۵. باغ دیوان اعلاء	۳۵. حمام سالار	۵۵. حوض چهل پایه	۷۵. میدان بزرگ
۱۶. محوطه دیوانی	۳۶. عمارت سهام الدوله	۵۶. تکیه سیدها	۷۶. باروط کوبخانه
۱۷. باغ خان ناظر	۳۷. خان شیخ عبدالرحیم	۵۷. عمارت و حمام علی مردان خان	
۱۸. مهمات خانه	۳۸. حمام فاضل خان	۵۸. باغ سید خام باشی	
۱۹. طویله	۳۹. مدرسه فاضل خان	۵۹. محوطه خواجه	
۲۰. منجلاب	۴۰. خان وزیر نظام	۶۰. حمام حاج محسن خان	

با بررسی محله سراب، ۷۶ فضای شهری شناسایی شد که در کل محلات شهر مشهد بیشترین اطلاعات از این محله ارائه شده است. این محله بیشترین تعداد باغ در بین محلات شهر را دارا می باشد. در جدول شماره ۷، به مقایسه تطبیقی اطلاعات نقشه دالمج با کتاب نفوس ارض اقدس پرداخته و مشخص شد که اختلاف زیادی بین دو سند به جز تعداد حمام وجود ندارد.

جدول ۷: فضاهای خدمات شهری محله سراب در دوره قاجار (مأخذ: نگارنده)

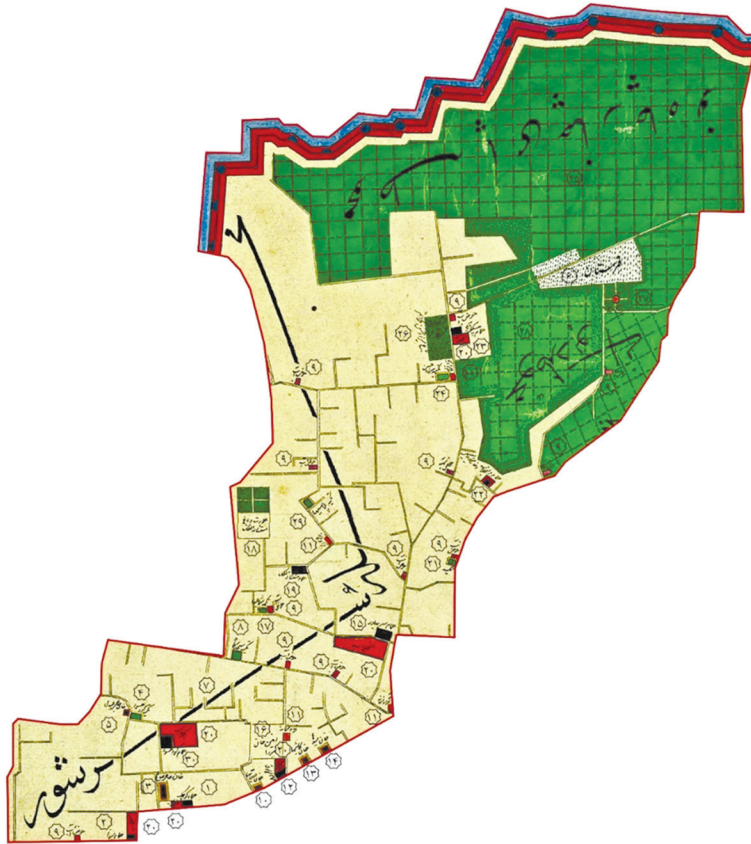
حوزه	مسجد	تکیه	کاروانسرا- تیمچه	حمام	آب انبار	مدرسه	قراولخانه
کتاب نفوس ارض اقدس	۱۴	۱۴	۵	۱۵	۱۰	-	-
سند شماره ۱۵۳۹۹۰	-	۱۲	۵	۱۰	۱۳	۴	۹

محله سرشور

بازار مشهد از محله نوغان آغاز و با عبور از کنار حرم امام رضا (ع) به میدان سرسنگ می رسیده و بعد از آن به بازار سرشور ختم می شده است. در طول تاریخ، مرز بازار بزرگ و بازار سرشور به روشنی مشخص نگردیده، اما به قرائن تاریخی بازار سرشور بازاری محله ای در قلب محله سرشور بوده است. در سندی به سال ۱۰۶۹ق، از بازار شور یاد شده است. (ساکماق، ۳۳۲۶۴: ۴۶) محله سرشور، عناصری مانند مسجد، گورستان (گورستان میر هوا) و بافت اجتماعی منسجمی داشته که نشان از نقش سکونت محلی این محدوده بوده است. در دوره قاجار این محله پس از سراب اعیان نشین ترین محله شهر محسوب می شده است. (سیدی، ۱۳۸۷: ۶۲)

تا عهد تیموریان چون در جنوب حرم مطهر رضوی قریه ای قدیمی به نام «دستگرد» وجود داشته از این محله با نام دستگرد یاد شده است (حافظ ابرو، ۱۳۷۰: ۶۴) که در ادوار بعد به نام سرشور شناخته می شده است. مؤلف مطلع الشمس این محله را جزوه محلات کوچک و به نام سرسوق آورده که نام حمامی در راسته بازار بزرگ شهر

مشهد است (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۲: ۲/۲۳۹)، اما در نقشه‌ها و دیگر منابع دوره قاجار، این محله به عنوان یکی از محلات بزرگ مشهد یاد شده است. در اواخر دوره قاجار برای اولین بار است که در انتهای محور بازار سرشور دروازه‌ای به نام دروازه فردوس در حصار شهر احداث می‌شود و اهمیت اقتصادی-اجتماعی محور بازار سرشور ارتقاء می‌یابد. (تصویر ۵)

تصویر ۵: محله سرشور (ساکماق، ۱۵۳۹۹۱: ۱)

بخش جنوب شرقی این محله و در اطراف مقبره شیخ مؤمن (گنبدسبز) را فضای سبز در بر گرفته، این محله به واسطه قرارگیری در امتداد راسته بازار مشهد، در ابتدا دارای فضای بازاری است که نشان آن وجود چندین کاروانسرا است که هرچه از فضای اطراف حرم فاصله گرفته، فضای محله‌ای حاکم است. وجود حمام‌های سرسوق و سالار سر بهادر (سالار بهادر) در راسته بازار به عنوان تجمع و قرارگاه‌های رفتاری این محله مطرح بوده است. این محله به واسطه نقش راسته زواری تغییرات زیادی داشته و به جز معابر، مقبره گنبدسبز و بخشی از حمام بیگلربیگی بیشتر فضاهای شهری آن تغییر کرده است. (جدول ۸)

جدول ۸: فضا‌های شهری محله سرشور (مأخذ: نگارنده)

۱. حمام کوچک	۹. حوض آب	۱۷. تکیه شماعی‌ها	۲۵. محوطه پای چنار
۲. حمام میرزا	۱۰. خان درودی‌ها	۱۸. عمارت و باغ مستشارالملک	۲۶. باغ میرزا حسن کلانتر
۳. خان حاج صالح	۱۱. قراولخانه	۱۹. حمام مستشارالملک	۲۷. شیخ مؤمن
۴. تکیه گود حسود	۱۲. حمام سرسوق	۲۰. منج‌لاب	۲۸. محوطه دیوانی
۵. خان حاج عبدل	۱۳. خان کاشی‌ها	۲۱. تکیه	۲۹. تکیه پلاسی‌ها
۶. قبرستان	۱۴. خان سیدها	۲۲. حمام و منج‌لاب خانه میرزا اسماعیل	۳۰. حمام گود حسود
۷. محله سرشور	۱۵. حمام سربهدر	۲۳. حمام بیگلربیگی	
۸. تکیه سجده‌گاه	۱۶. زمین خان میرزا	۲۴. تکیه میرزا حسن	

با بررسی جدول شماره ۸، مشخص شد که محله سرشور از منظر وجود آب‌انبار، کاروانسرا و حمام به واسطه وجود بازار شهر در دل این محله از محلات برخوردار شهر است، اما در تعداد قراولخانه به همراه بالاخیابان کمترین قراولخانه را دارد که بخشی از آن به واسطه عدم وجود دروازه در امتداد این محله است. در جدول شماره ۹، به مقایسه اطلاعات نقشه دالمج با کتاب نفوس ارض اقدس پرداخته و مشخص شد که در تعداد تکیه‌های محله آمار اختلاف زیادی دارد که به واسطه ثبت تکیه‌های خانگی در کتاب نفوس ارض اقدس است.

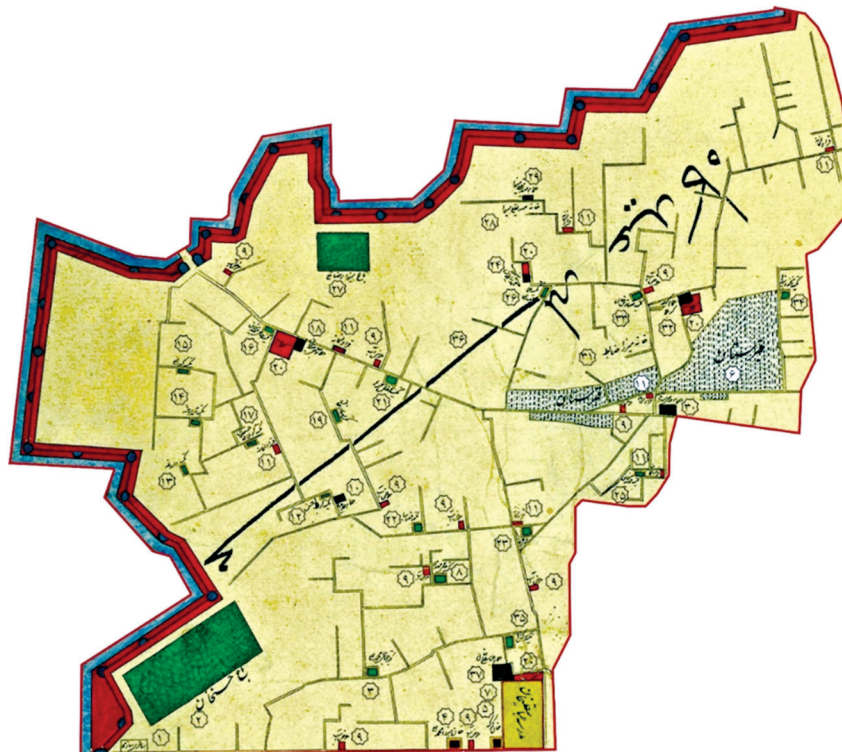
جدول ۹: فضا‌های خدمات شهری محله سرشور در دوره قاجار (مأخذ: نگارنده)

حوزه	مسجد	تکیه	کاروانسرا - تیمچه	حمام	آب‌انبار	مدرسه	قراولخانه
کتاب نفوس ارض اقدس	۹	۱۰	۴	۹	۱۰	-	-
سند شماره ۱۵۳۹۹۰	-	۶	۵	۸	۱۱	-	۴

محله عیدگاه

این محله در جنوب شهر و بر سر راه ری و عراق عجم و ولایات جام و هرات واقع بود و همچنین در شرق محله سرشور و جنوب شهر قرار داشت. قدیمی‌ترین سند درباره این محله مربوط به حوادث بابر در ۸۶۱ق است. (سمرقندی، ۱۳۷۲: ۱۱۶/۲) در دوره صفوی با احداث باروی مشهد (۹۴۲-۹۴۰ق)، یکی از دروازه‌های شهر در مسیر شهر به سوی کهن‌ترین مصلاي شهر (مصلاي طرق مربوط به دوره تیموری) ساخته شد و چون مردم برای نماز عید فطر، قربان و غدیر از این دروازه گذر می‌کردند، به عیدگاه مشهور شد (سیدی، ۱۳۸۷: ۶۶) تا پیش از ساخت خیابان مشهد در دوره صفوی این مسیر با توجه به قدمت، مهم‌ترین مسیر تجاری و زیارتی از شهرهای دیگر ایران و شرق کشور همچون هرات به سوی مرکز شهر بود و کاروان‌ها از طریق راسته عیدگاه به سوی کانون

مذهبی حرم، بنای حکومتی چهارباغ و بازار بزرگ می‌رفتند و برای همین تعداد زیادی کاروانسرا در مسیر عیدگاه ساخته شد. در آغاز، این محله شامل کوچه عیدگاه، کوچه زنجیر و کوچه سیروس می‌شد و بعدها راسته باغ حسنخان، جدیدها و کوچه شمس به آن اضافه شد. (رهنما، ۱۳۹۰: ۷۸) در دوره قاجار منازل وقفی و تکایای آن زیادتر از حد متعارف بود. این محله، محل زندگی بخشی از یهودیان شهر مشهد بود و همین امر وجهه سوداگری و دلالی به آن داده و به نظر می‌رسد نبض اقتصاد پنهان و سوداگرانه شهر در این محله می‌تپید. (قاجارقوانلو، ۱۳۸۲: ۷۲) (تصویر ۶)

تصویر ۶: محله عیدگاه (ساکماق، ۱۵۳۹۹۱: ۱۰)

در تصویر شماره ۶، فضاها و بناهای محله عیدگاه شناسایی شد. از مهم‌ترین شاخصه‌های این محله وجود فقط ۲ باغ در این محله است. همچنین وجود پایین‌خیابان در شمال محله، دروازه عیدگاه و وجود قبرستان در حدود مرکز محله باعث گردید تا فضاهای مختلف زواری و محله‌ای ایجاد شود. بناهای شاخص زیادی از گذشته این محله باقی‌مانده که بخشی از آن‌ها تغییر کاربری یا نام داده یا در جای دیگری بوده است. به‌عنوان مثال، حمام جدیدها در راسته محمدیه با حمام راسته عباسقلی‌خان که درباره قدمت آن تشکیک وجود دارد، متفاوت بوده است. از بناهای ثبت‌شده در این نقشه می‌توان به تکیه بهادرخان، تکیه زرکش‌ها، تکیه گدا علی [مسجد]، تکیه قلفگرها [مسجد]، تکیه حاج مهدی، تکیه محمد سوخته، مدرسه عباسقلی‌خان، حمام کوچه کربلا، حمام عباسقلی‌خان و کاروانسرای گمرک اشاره کرد که همچنان در محل خود باقی هستند که نشان از تغییرات کمتر این محله در گذر زمان دارد. (جدول ۱۰)

جدول ۱۰: فضاهای شهری محله عیدگاه (مأخذ: نگارنده)

۱. ساگری سازی	۱۱. قراولخانه	۲۱. قفل‌گرها	۳۱. خانه میرزا ضابط
۲. باغ حسن خان	۱۲. تکیه کربلایی حسن	۲۲. تکیه قصاب‌ها	۳۲. حمام کوچه کربلا
۳. تکیه حاج محمدعلی	۱۳. تکیه داروغه	۲۳. تکیه [؟]	۳۳. تکیه صادق خان
۴. خان میرزا محمدعلی	۱۴. تکیه محمد سوخته	۲۴. حمام و منجلاب محمدیه خان؟	۳۴. تکیه نخودبریزها
۵. خان گمرک	۱۵. تکیه گد[۱] علی	۲۵. تکیه مهدی خان	۳۵. تکیه زرکش‌ها
۶. قبرستان	۱۶. تکیه حاج محمدی خان	۲۶. تکیه ملا محمدعلی	۳۶. محله عیدگاه
۷. مدرسه عباسقلی خان	۱۷. تکیه کربلایی حسنی‌ها	۲۷. باغ میرزا رضاقلی	۳۷. حمام عباسقلی خان
۸. تکیه حاج مهدی	۱۸. حمام حاج مهدی خان	۲۸. خانه مهدیقلی میرزا	
۹. حوض آب	۱۹. تکیه بادرخان	۲۹. حمام مهدیقلی میرزا	
۱۰. حمام جدیدها	۲۰. منجلاب	۳۰. حمام حاج میرزا [؟]	

با بررسی جدول شماره ۱۰، مشخص شد که این محله فضای سبز و باغ کمتری نسبت به دیگر محلات دارد و ۳۷ فضای شهری شناسایی شد. در جدول شماره ۱۱ به مقایسه تطبیقی نقشه مورد بررسی با کتاب نفوس ارض اقدس پرداخته شد. در نقشه دالمج فقط ۲ کاروانسرا که در پایین خیابان قرار داشت شناسایی شد درحالی که در کتاب نفوس ارض اقدس، ۹ کاروانسرا معرفی شده که نشان از اشتباه طراح نقشه در معرفی کاروانسراهای این محله دارد. وجود ۱۶ تکیه در سند مورد بررسی و به همراه اطلاعات کتاب نفوس ارض اقدس نشان از فضای مذهبی این محله داشته است. (جدول ۱۱)

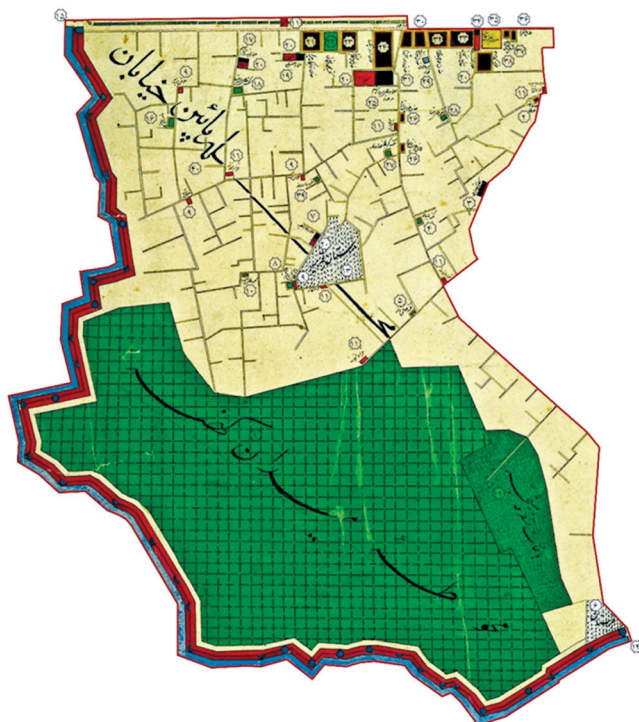
جدول ۱۱: فضاهای خدمات شهری محله عیدگاه در دوره قاجار (مأخذ: نگارنده)

حوزه	مسجد	تکیه	کاروانسرا - تیمچه	حمام	آب انبار	مدرسه	قراولخانه
کتاب نفوس ارض اقدس	۱۶	۱۷	۹	۷	۸	-	-
سند شماره ۱۵۳۹۹۰	-	۱۶	۲	۷	۱۰	۱	۶

محله پایین خیابان

شامل دو حاشیه بخش سفلی «خیابان» مشهد است. میان محلات عیدگاه و نوغان قرار دارد و در لهجه مشهدی به «ته خیابان» مشهور است. عمر و قدمت این محله کمتر از محله عیدگاه نیست، اما تا پیش از احداث خیابان توسط شاه عباس صفوی (آغاز سده یازده هجری) محله مزبور قطعاً به این نام خوانده نمی شد، اما این نام از آغاز سده یازدهم هجری قمری با ساخت خیابان مشهد شهرت یافت. این محله چنان که از نام آن پیداست در اراضی پایین دست و کم ارتفاع شهر قرار داشت. بنابراین، از همان آغاز از زمره بخش های پایین شهر

و نسبتاً فقیرنشین بوده و به دروازه پایین خیابان ختم می شده است. بیرون دروازه پایین خیابان کوره های آجرپزی، بازار و کاروان سرا، اجتماع نال دارها، بارکش ها و هیزم شکنان و قبرستان بوده است. بیشتر پیشه وران خرده پا و صاحبان مشاغل فقیرانه ساکن پایین خیابان بودند. (قاجارقوانلو، ۱۳۸۲: ۷۶، ۵۹) (تصویر ۷)

تصویر ۷: محله پایین خیابان (ساکماق، ۱۵۳۹۹۱: ۱)

بر اساس نقشه دالمج، این محله از شرق راسته نوغان آغاز و تا شمال پایین خیابان امتداد داشته است. بخشی از این محله را اراضی میدان کهنه و دروازه دولاب فراگرفته که زمین های آن در تصاویر دوره قاجار به چشم می آید. کاروانسراهای بزرگ پایین خیابان که ارادت زوار به جهت اقامت در پایین پای حضرت اشاره دارد تا راسته هایی که از پایین خیابان تا دل محله امتداد داشته و قبرستان میر عناصر اصلی هویتی این محله را تشکیل می داده است. تکیه کشمیری ها، تکیه نواب، تکیه حاج رجب، تکیه داروغه، خان ازبک ها و پیر پالان دوز همچنان سایه ای از آن ها و برخی با نام و کاربری دیگر در محله باقی مانده اند. (جدول ۱۲)

جدول ۱۲: فضاهای شهری محله پایین خیابان (مأخذ: نگارنده)

۱. محوطه میدان کهنه	۱۱. قراولخانه	۲۱. خان زنبورکچی ها	۳۱. خان دار الزوار
۲. خان [؟]	۱۲. باغات متفرقه مشجر	۲۲. تکیه محمدعلی خان	۳۲. خان امام جمعه
۳. حمام حاج صفر	۱۳. قبرستان قبر میر	۲۳. خان رضا قلی میرزا	۳۳. خان شاه وردیخان

۴. تکیه بابایی	۱۴. دروازه نوغان	۲۴. خان ازبک‌ها	۳۴. حمام شاه‌وردیخان
۵. تکیه خالق‌داد	۱۵. دروازه پایین خیابان	۲۵. حمام حاجی میرزا هاشم مرحوم	۳۵. مدرسه خیراتخان
۶. قبرستان	۱۶. تکیه نواب	۲۶. خان غریب‌زاده‌ها	۳۶. خان مسگرها
۷. حمام امام‌جمعه	۱۷. حمام میرزا ابراهیم	۲۷. تکیه کربلایی خداوردی	۳۷. خان کرباس فروش‌ها
۸. تکیه کشمیری‌ها	۱۸. تکیه حاج سید رضا	۲۸. تکیه حاج رضا	۳۸. خان تقی سنگی
۹. حوض آب	۱۹. حمام حسینقلی	۲۹. پیر پالاندوز	۳۹. تکیه داروغه
۱۰. تکیه حاج رجب	۲۰. منج‌لاب	۳۰. خان ابدال خان	۴۰. محله پایین خیابان

محله پایین خیابان طبق جدول شماره ۱، پرجمعیت‌ترین محله شهر مشهد بود. همچنین، طبق جدول شماره ۱۲، باوجود ۱۲ کاروانسرا، بالاترین تعداد کاروانسرای محل اقامت زائران را دارا بود. بنابراین، در این محله خصلت‌های زواری و محله‌ای را به بهترین شکل می‌توان مشاهده کرد، زیرا که بیشتر کاروانسراها در نزدیکی پایین خیابان قرار داشت و هرچه از آن دور شده فضاهای محله‌ای و مسکونی بیشتر دیده می‌شود. در جدول شماره ۱۳، به مقایسه تطبیقی نقشه موردبررسی با کتاب نفوس ارض اقدس پرداخته شده است. در این بررسی مشخص شد که در تعداد کاروانسرا و تیمچه و آب‌انبار تفاوت معنی‌داری بین این دو سند وجود دارد. (جدول ۱۳)

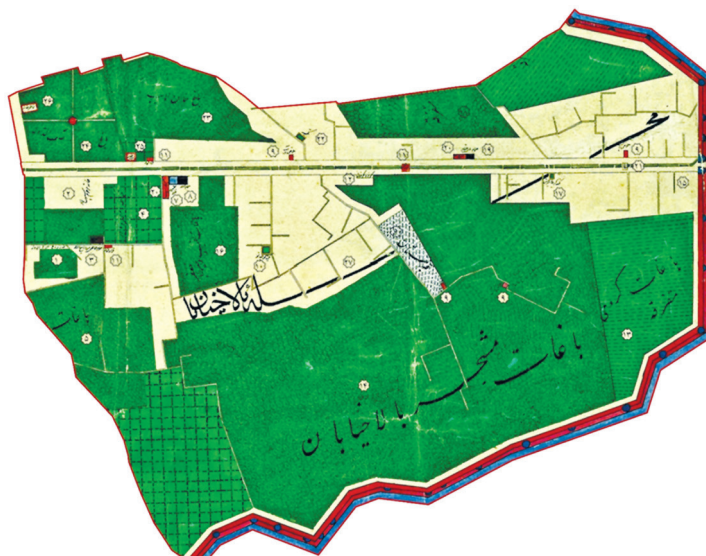
جدول ۱۳: فضاهای خدمات شهری محله پایین خیابان در دوره قاجار (مأخذ: نگارنده)

حوزه	مسجد	تکیه	کاروانسرا - تیمچه	حمام	آب‌انبار	مدرسه	قراولخانه
کتاب نفوس ارض اقدس	۲۲	۹	۱۶	۶	۷	-	-
سند شماره ۱۵۳۹۹۰	-	۱۰	۱۲	۶	۴	۱	۷

محله بالاخیابان

بالاخیابان یا خیابان علیا محله‌ای است که از فلکه دروازه قوچان شروع و تا بست بالا (صحن عتیق) ادامه داشت. در ابتدا نهر آب خیابان به صورت جوی فاقد دیواره جانبی بود و در اطراف آن کاروانسراهای بزرگ محل نگهداری دواب اسب و شتر و کارگاه‌های دباغی و سبازی، انبارهای غله و بوجاری قرار داشت و محله بالاخیابان در پیرامون آن شکل گرفت. عمده‌ترین بافت مسکونی این محله از دروازه قوچان تا میدان شهدا بود. (رهنما، ۱۳۹۲: ۶۹) در دوره قاجار بااینکه بیشترین وسعت را در میان محلات داشت و در بلندآب و بالادست واقع بود، تعداد منازل کمتر از دیگر محلات بود. بنابراین، زمین‌های وسیع آن توسط بزرگان شهر اداره می‌شد. (سیدی، ۱۳۸۷: ۷۱) از باغ‌های وسیع این محله می‌توان به «هشت‌آباد»، «عنبر»، «سنگی»، «منبع» اشاره کرد. در دوره قاجار نقیب سادات، داروغه آب خیابان، شیخ رئیس (رئیس دارالشفاء) و تعداد دیگری از صاحب‌منصبان در این محله زندگی می‌کردند. به سبب وجود روستاهای فراوانی که در حدفاصل دروازه بالاخیابان تا چناران واقع

بوده‌اند، گویی عمده آذوقه، علف، هیزم، هیمة، سبزی و میوه شهر از طریق دروازه بالاخیابان وارد شهر می‌شده است. در مجموع، کاروانسراها و کارخانه‌های شعربافی این محله کم و باغ‌ها و آب‌انبارهای آن زیاد بوده است. (قاجارقوانلو، ۱۳۸۲: ۷۶، ۵۹) (تصویر ۸)

تصویر ۸: محله بالاخیابان (ساکماتی، ۱۵۳۹۹۱: ۱)

در تصویر شماره ۸، حدود ۲۷ فضای شهری مربوط به محله بالاخیابان شناسایی شد. این محله در بین محلات شهر مشهد دارای کمترین فضای شهری است. بخش عمده این محله را باغات شهر تشکیل داده و فقط در پیرامون راسته بالاخیابان فضاهای شهری وجود دارد. از باغات مشهور این محله، باغ آصف‌الدوله، خان‌نائب و مقبره نادر فضای پیرامونی چهارراه شهدا را تشکیل می‌دهد. از فضاهای قدیمی این محله به جز مقبره نادر فضای شهری باقی نمانده است. (جدول ۱۴)

جدول ۱۴: فضاهای شهری محله بالاخیابان (مأخذ: نگارنده)

۱. خانه و باغ شجاع‌الدوله	۸. حمام نادر	۱۵. دروازه بالاخیابان	۲۲. تکیه
۲. خانه مرحوم سپهسالار	۹. حوض آب	۱۶. باغات نقیب میرزا جعفر	۲۳. باغ خان‌نائب
۳. حمام حاج میرزا ذبیح‌الله	۱۰. تکیه چه‌نو	۱۷. تکیه کربلایی میرحسین	۲۴. باغ آصف‌الدوله
۴. محوطه مقبره نادر	۱۱. قراولخانه	۱۸. باغات متفرقه	۲۵. میرخانه
۵. باغات مشجر	۱۲. کوزه‌گر [خانه؟]	۱۹. حمام پای‌چنار	۲۶. قاطرخانه
۶. قبرستان	۱۳. باغات کرومی متفرقه	۲۰. منجلاب	۲۷. محله بالاخیابان
۷. مقبره نادر	۱۴. باغات مشجر بالاخیابان	۲۱. آسیاب	

در جدول شماره ۱۴، مشخص شد که محله بالاخیابان کمترین بناهای خدمات شهری را دارد که با کمترین جمعیت بین محلات که در جدول شماره ۱، ارائه شد، هماهنگی دارد. بیشتر فضای مسکونی این محله پس از مقبره نادر در اطراف بالاخیابان قرار دارد. در جدول شماره ۱۵، به مقایسه تطبیقی نقشه دالمج با کتاب نفوس ارض اقدس پرداخته شده است. در این بررسی مشخص شد که در تعداد آب انبار تفاوت معنی داری بین این دو سند وجود دارد.

جدول ۱۵: فضاهای خدمات شهری محله بالا خیابان در دوره قاجار (مأخذ: نگارنده)

حوزه	مسجد	تکیه	کاروانسرا - تیمچه	حمام	آب انبار	مدرسه	قراولخانه
کتاب نفوس ارض اقدس	۱۶	۳	۱	۴	۸	-	-
سند شماره ۱۵۳۹۹۰	-	۳	-	۳	۴	-	۳

نتیجه

در این پژوهش به شناسایی ساختار محلات شهر مشهد در دوره قاجار از طریق نقشه کلنل جولیس دالمج پرداخته شد. در این دوره، شهر مشهد ۶ محله داشته که جدا از حس تعلق ساکنان در تشکیل آن‌ها، به عنوان یک نظام اداری شهری، محلات نقش داشته‌اند. هرکدام از محلات شهر مشهد دارای دو رکن هویت درونی برگرفته از ارزش‌ها و آرایش اجتماعی مردم محله و هویت بیرونی برگرفته از نقش محوری حرم مطهر به عنوان عامل وحدت بخش در کل شهر بودند. در این پژوهش مشخص شد که فضاهای زیارتی محلات به میزان دسترسی به فضای مرکزی بیشتر شده و در آن‌ها کاروانسراهای بیشتری به جهت اقامت زائران ساخته شده بود. بر اساس نقشه موردبررسی، محلات پایین خیابان، سرشور و نوغان دارای بیشترین کاروانسرا بوده و نشان از وجود جریان زیارت در این محلات داشته و محله بالاخیابان به واسطه عدم وجود کاروانسرا، از جریان کم زیارت برخوردار بوده است. در این پژوهش مشخص شد، سهم برخی از محلات از زیرساخت‌های شهری و فرهنگی-اجتماعی مانند مساجد، تکایا، باغ‌ها و کاروانسراها کمتر و سهم برخی بیشتر است. زیرساخت‌های شهری مشخص می‌کند که هرکدام از این محلات چه سطح از خدماتی به ساکنان ارائه و درصد فقرا و اغنیای هر محله را مشخص می‌کند. یافته‌های پژوهش مشخص کرد که محله سراب با بیشترین فراوانی حمام، آب انبار و قراولخانه یکی از محلات برخوردار شهر مشهد بوده این نتیجه با نظر سیدی (۱۳۸۷) که این محله را اعیان‌نشین توصیف کرده است، تطبیق دارد. قاجار قوانلو (۱۳۸۲) از تکایای فراوان محله عیدگاه یاد کرده که در نقشه موردبررسی محله عیدگاه بیشترین تکایا را دارا بوده و این نظر تأیید شد. پس از آن، محلات عیدگاه، سراب و پایین خیابان بیشترین تکایا را دارا بوده که نشان از فضای مذهبی و همچنین توانایی ساکنان در برگزاری مراسم‌های مذهبی دارد.

یافته‌های پژوهش مشخص کرد که بیشتر مدارس به جز بخش مرکزی در محله‌های سراب و نوغان واقع شده بود. همچنین، بخش اعظم باغات شهر در محله‌های سراب و بالاخیابان قرار گرفته که با تعاریف ارائه شده تطبیق

دارد. از نتایج این پژوهش، وجود ۹ قراولخانه در محله سراب است که نشان از نیاز به امنیت بیشتر این محله به واسطه وجود افراد شاخص در این محله دارد. در مقایسه تطبیقی بین نقشه دالمج با کتاب نفوس ارض اقدس مشخص شد که اطلاعات مساجد که از محوری ترین شاخص های شهر اسلامی و قرارگاه رفتاری و هویتی مردم هر محله است، اطلاعاتی در نقشه دالمج ارائه نشده است. همچنین، برخی اطلاعات این دو سند هماهنگ نیست که شاید به واسطه ساختار متفاوت و همچنین تفاوت ۱۰ ساله این دو سند باشد. پیشنهاد می شود اطلاعات این پژوهش با اطلاعات دیگر اسناد مکتوب مرکز اسناد آستان قدس رضوی و کتاب های نوشته شده در دوره قاجار، همچون مطلع الشمس مورد تطبیق و بررسی قرار گیرد.

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد. (بی تا). کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران. ترجمه علی هاشمی حائری. تهران: کتب ایران.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۳). عیون اخبار الرضا (ع). تهران: صدوق.
- ابن حوقل، محمد. (۱۳۴۵). صوره الارض. ترجمه جعفر شعار. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۸۹۱ م). الاعلاق النفیسه. لیدن: بریل.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد. (۱۳۵۶ ق). کامل الزیارات. نجف: چاپخانه مرتضویه.
- ابودلف خزرچی، مسعر بن مهلهل. (۱۳۵۴). سفرنامه ابودلف در ایران. ترجمه ولادیمیر مینورسکی. تهران: زوار.
- احتشام کاویانیان، محمد. (۱۳۵۴). شمس الشموس. مشهد: بی جا.
- اشکوری، صادق. (۱۳۸۹). فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ج ۴۳. تهران: مجلس شورای اسلامی.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد. (۱۳۷۳). ممالک و مسالک. ترجمه محمد بن اسعد تستری. تهران: موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن. (۱۳۶۲). مطلع الشمس. ج ۲. تهران: پیشگام.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن. (۱۳۶۷). تاریخ منتظم ناصری. ج ۳. تهران: بی جا.
- بهشتی، حامد. (۱۳۹۰). «محله؛ نهادی سنتی برای تقویت جامعه مدنی». اندیشه ایرانشهر. (شماره ۱۵-۱۴)، ۲۵-۲۰.
- امام، محمد کاظم. (۱۳۴۸). مشهد طوس. تهران: کتابخانه ملی ملک.
- بیهقی، محمد بن حسین. (۱۳۸۸). تاریخ بیهقی. تصحیح محمد جعفر یاحقی و مهدی سیدی. تهران: سخن.
- پاکزاد، جهان شاه. (۱۳۹۰). تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران (از آغاز تا دوران قاجار). تهران: آرمان شهر.
- توسلی، وحید. (۱۳۹۶). «تحلیلی بر یکی از کهن ترین نقشه های ابنیه حرم مطهر رضوی». آستان هنر. (شماره ۲۲)، ۱۷-۶.
- جوینی، عطاء ملک بن محمد. (۱۳۸۸). تاریخ جهانگشای. تصحیح محمد قزوینی. تهران: نگاه.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله. (۱۳۷۰). جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو. تصحیح غلامرضا وهرام. تهران: اطلاعات.
- حکیم الممالک، علینقی بن اسماعیل. (۱۳۵۶). روزنامه سفر خراسان. تهران: فرهنگ ایران زمین.
- خدایی، زهرا، و علی اکبر تقوایی. (۱۳۹۰). «شخصیت شناسی شهر اسلامی با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی». مطالعات شهر ایرانی اسلامی. (شماره ۵)، ۱۱۳-۱۰۳.
- خیرآبادی، مسعود. (۱۳۷۶). شهرهای ایران. ترجمه حسین حاتمی نژاد و عزت الله مافی. مشهد: نیکا.
- دالمج، جولییس. (۱۲۸۶ ق.). نقشه شهر مشهد. تهران: مرکز اسناد کاخ گلستان.
- رضوانی، علیرضا. (۱۳۸۴). در جستجوی هویت شهر مشهد. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.

رهنما، محمدرحیم. (۱۳۹۰). وجه تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد. مشهد: شهرداری مشهد.
رهنمایی، محمدتقی، و همکاران. (۱۳۸۶). «سیر تحول ساختاری و عملکردی محله در شهرهای ایران». جغرافیا (انجمن جغرافیای ایران). (شماره ۱۳)، ۱۹-۴۳.

سمرقندی، عبدالرزاق. (۱۳۷۲). مطلع سعدین و مجمع بحرین. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
سیدی، مهدی. (۱۳۹۲). نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد. مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.
سیدی، مهدی. (۱۳۸۷). گزیده تاریخ و جغرافیای تاریخی شهر مشهد. مشهد: به‌نشر.
شیخی، محمد. (۱۳۸۲). «ساختار محله‌ای شهر در سرزمین‌های اسلامی». علوم اجتماعی. (شماره ۲۲)، ۳۹-۶۸.
طلائی، زهرا. (۱۳۹۶). نشانی از مشهد قدیم در گذر اسناد تاریخی. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

قاجارخوانلو، زین‌العابدین. (۱۳۸۲). نفوس ارض اقدس. تصحیح مهدی سیدی. مشهد: سگال.
قصایان، محمدرضا. (۱۳۸۴). تاریخ مشهد (از پیدایش تا آغاز دوره افشاریه). مشهد: انصار.
ماهوان، احمد. (۱۳۸۳). تاریخ مشهد الرضا (ع). مشهد: ماهوان.
مدرس رضوی، محمدتقی. (۱۳۸۶). مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی مشهور به گزارش مکتب شاهپور. تصحیح مهدی سیدی. مشهد: آهنگ قلم.
مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر. (۱۳۷۸). نزه القلوب. تصحیح محمد دبیر سیاقی. قزوین: طه.
معروفی، حسین. (۱۳۹۴). «ماهیت اداری-اجتماعی محلات در شهر ایرانی-اسلامی». هفتمین کنفرانس ملی برنامه‌ریزی و مدیریت شهری با تأکید بر راهبردهای توسعه شهری. مشهد: دانشگاه فردوسی.
مقدسی، محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ترجمه علینقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

یعقوبی، احمد بن اسحاق. (۱۳۵۶). البلدان. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
Burke, Bernard. (1899). A Genealogical and Heraldic History of the Landed Gentry of Ireland. London: Harrison & Sons.
Cortes, Camila Pinzon. (2004). Morphologies of Fragmentation and Continuity. Paper for the Aesop – Ape. Rau PhD Workshop. France: Aix-en-Provence.
Hull, R. Brace, M. L. Gabriela V. (1994). “Place identity: symbols of self in the urban fabric”. landscape and urban planning. (Vol 27), 109-120.
Martin, V. (2005). The Qajar Pact: Bargaining, Protest, and the State in Nineteenth Century Persia. London: I.B.Tauris.
Massingberd H. M. (1976). Burke’s Irish family records. London: Burke’s Peerage
Moudon, A. V. (1998). Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field. UK: Northumbria University.
Scheer, B. C. (2002). “The radial street as a time - line, A study of the transformation of elastic, tissues”. Suburban From, An International perspective. New York and London: Routledge.

اسناد

ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران)

۲۹۵/۷۴۸۸

ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز اسناد آستان قدس رضوی)

۱۵۳۹۹۱، ۱۵۳۹۹۰، ۳۳۲۶۴

National Archives-Kew
FO925/2707